

УДК 94(477)+34(477)

В. О. ШЕВЧУК,*старший інспектор Управління здійснення контролю за виконанням судових рішень
Державного департаменту України з питань виконання покарань*

АКАДЕМІК МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ДЕРЖАВНО-ПРАВОВУ СИСТЕМУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Проаналізовано дослідницьку діяльність М. Грушевського як історика давньоруської держави та права, визначено його місце в історії вивчення означеної проблематики.

Постать Михайла Грушевського як комплексного дослідника специфіки державотворення і правогенези Київської Русі становить для сучасної української науки особливий інтерес. Адже вчений поєднував у своїй особі досвід дослідника-теоретика і політика-практика і мав можливість утілювати свої знання історика в практичній діяльності на користь утвердження суверенної української держави, одним із творців та очільників якої він був, і вироблення її законодавчої системи. Дуже вірогідно, що діяльність М. Грушевського як політика перебувала під значним впливом тих фактів та узагальнень, закономірностей і тенденцій, які він вивчав як історик. Показово, що перший Президент України був визнаний і найвидатнішим українським істориком.

Соціальна історія Київської Русі посідала важливе місце в наукових дослідженнях Михайла Грушевського. Уже під час навчання в Київському університеті імені Св. Володимира М. Грушевський, тоді студент-третьокурсник, розпочав дослідження історії Київської землі від часів Ярослава Мудрого до кінця XIV ст. Однак найбільш детально та різноаспектно Київська Русь як найбільша європейська держава досліджена в підсумковій праці вченого – «Історії України-Руси» в тринадцяти книгах (Київ-Львів-Відень, 1898–1936).

Видатним попередником М. Грушевського у вивченні Київської Русі був інший визначний представник київської історичної школи – М. Максимович (1804–1873). Як підкреслюють В. Смолій і П. Сохань, «найбільший масив наукового доробку вченого присвячений політичній та духовній історії України» [1, с. XVII].

Щоб оцінити дослідницьку діяльність М. Грушевського як історика давньоруської держави та права та визначити його місце в історії вивчення означеної проблематики, важливо усвідомлювати весь спектр проблем, дискутованих історичною та історико-правовою наукою на момент появи перших публікацій дослідника. Найбільш контроверсійними на

той час були комплекси проблем, коротко розглянуті нижче.

По-перше, слід вказати на роль Скандинавії (варягів) у становленні давньоруської держави, її політичної культури та правової системи – так зване «варязьке питання», що викликало бурхливі наукові й значною мірою політизовані дискусії не тільки протягом XVIII–XIX століть, а й у XX ст. Незважаючи на те, що запрошення представників іноземних династій на трон було поширеною практикою як у Західній, так і в Центральній та Східній Європі в усі часи (Ганноверська династія у Великій Британії, німецькі династії у Румунії та Болгарії тощо), літописне повідомлення про запрошення варязьких князів до Новгорода було сприйняте низкою російських істориків (М. Ломоносовим, С. Геденовим, Д. Іловайським тощо) як образлива та неправдива історична версія, що зачіпає національну гідність і, зрештою, підриває велич російської монархії (незважаючи на те, що представники династії Романових протягом усього часу її правління систематично одружувалися саме з німецькими принцесами, найвідомішою серед яких була Катерина II). Таким чином, історична проблема перетворилася на політичну – поле для позанаукових баталій. Така ситуація залишалась актуальною й у радянській історичній науці, й лише на рубежі XX і XXI століть з'явилися помітні тенденції до деполітизації «варязького питання» й повернення його суто до сфери історичної науки.

Не слід недооцінювати державно-правових аспектів проблеми взаємодії Русі і Скандинавії. Це питання про спільне і відмінне у ролі князя та його військової дружини в державі, правові аспекти взаємодії князівсько-дружинної верхівки з міським населенням (право міста запрошувати і виганяти князя, часто реалізоване в Новгороді та Пскові і зрідка – в Києві, право князя на завоювання міста – Києва Олегом та Ігорем, Полоцька Володимиром Красне Сонечко тощо) та сільськими громадами

(право на податі, «устава» та «уроки», реалізоване Олегом, Ігорем, Володимиром тощо). У вивченні такої взаємодії можна сподіватися знайти факти про роль народу в історії, чим особливо цікавився М. Грушевський. Постава-ло питання і про міру сакралізації посади та персонального образу князя на Русі і конунга у Скандинавії.

По-друге, міра впливу візантійської традиції на всіх рівнях державно-правового життя в якнайширшому історико-культурному контексті, починаючи ще від язичницького періоду. Йдеться про запозичені з Візантії обряди Коляди та Русалій із назвами латино-грецького походження, візантійські джерела кирилівської абетки тощо. Слід підкреслити, що згадані обряди вкупі з іншими в язичницький період належали до першорядних чинників утвердження порядку, гармонізації навколишньої дійсності, являли собою сакрально-міфологічні джерела права, тоді як абетка (витоки якої справедливо вбачають у русько-візантійських контактах ще дохристиянського періоду) давала можливість забезпечити необхідну спадковість, тяглість інформації, що функціонує в суспільстві, зокрема в державно-правовій сфері, від покоління до покоління (пор. пізніші графіті Софії Київської про успадкування та продаж земельних ділянок як господарчо-правові акти).

По-третє, дискусійною і до, і після дослідницької діяльності М. Грушевського залишалася проблема ролі християнської релігії в розвитку Київської Русі як державно-правового організму і впливу поступового прийняття нової системи вірувань на суспільні трансформації. Сформульоване питання тісно пов'язане з іншим, не менш важливим: чи існувала держава на Русі до прийняття християнства, наскільки стабільною й організованою була її система й якою саме була її специфіка. У цьому питанні також немає однозначності навіть серед сучасних істориків (варто згадати хоча б різку критику позицій російського історика І. Фроянова, який вважає, що Київська Русь зберегла родоплемінні традиції значно більшою мірою, ніж це вважається традиційно).

Усі вищезначені питання не були однозначними для жодного історика Київської Русі, який удався до таких широких узагальнень, як М. Грушевський, і їх дискусійність повинен був враховувати і видатний український дослідник.

У вступній лекції, прочитаній 30 вересня 1894 р. у Львівському університеті, тоді ще 28-річний – перший в історії українського наукового життя – професор історії України, фор-

мулюючи кредо своєї наукової позиції, наголошував: «Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підпадав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням». Тоді ж дослідник висловив важливу думку про те, що «у нас князівсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в масу народно, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт; він зостався чимось зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу» [2, с. LII–LIII].

У публікації 1892 р. «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» дослідник розвивав думку про те, що «ми ж, не збавляючи ціни держави як культурної і поступової форми, однак тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає змогу духовно-моральну, економічному і політичному розвитку громади» [3, с. LIII]. Позиція М. Грушевського зазнала критики його старшого сучасника М. Драгоманова, який на перше місце в історії ставив державу, а не громаду.

Як підкреслює О. Пріцак, в основу історіософічної концепції своєї «Історії України-Руси» М. Грушевський поклав три чинники: населення, територію та державу. М. Грушевський визначив, що Київська держава є державою українського народу, а поширена в Російській імперії її інтерпретація як попередниці Московського царства є помилковою і безпідставною [2, с. LVI; 3, с. 293–304].

Розглядувані питання були актуальними ще в той період, коли Київська Русь була актуальною політичною структурою, а не фактом історії. Показово, що особливо яскраво й навіть гостро поставали ці питання в часи різноманітних «міжкнязювань», конфліктів та міжусобиць. Оскільки державно-правову структуру тривалий час уособлював сам князь, то нерідко поставало питання про джерела його легітимності. Так, за родо-племінного ладу на чолі громади стоїть спершу особа, обрана або всім колективом, або його правочинною частиною (наприклад дорослими чоловіками-воїнами, як у ранніх «військових демократіях»), згодом посада стала успадковуваною в певному роді, на Заході та на Сході нерідко сакралізованому (династія Меровінгів у Франкському королівстві – пізнішій Франції, династія Ашина у тюркських імперіях тощо). У Київській Русі джерелом верховної князівської влади найчастіше вважали належність до певного роду (аргументація Олега при насильницькому посадженні Ігоря на київський князівський престол) безвідносно

до місцеперебування князя (Святослав Ігорович, перенісши столицю Русі в Переяславець на Дунаї, все ж залишається верховним сувереном Давньоруської держави). Однак історії відомі й інші випадки, коли легітимізацію великокнязівської влади забезпечує володіння сакральним центром держави – столичним Києвом (боротьба Святополка Окаянного і Ярослава Мудрого, пізніші змагання за київський стіл) або навіть обрання киянами (посадження Всеслава Полоцького на великокнязівський київський стіл самими городянами в 1068 р.). У зв'язку з останнім випадком питання про роль народу в державі, яке особливо турбувало М. Грушевського, постає найбільш виразно: уже сучасники тієї політичної події не могли дійти згоди в тому, чи було проголошення князя городянами легітимним з погляду державно-правових норм Київської Русі (таким чином, це була законна реалізація громадянами столиці своїх політичних прав), а чи таку подію слід розглядати як бунт, повстання проти влади та її чинних норм?

Звертаючись до передісторії України, М. Грушевський розглядає, серед інших питань, державний устрій скіфів, котрий він визначає як деспотичну монархію, і звертає увагу на роль клятви як правової категорії, а також на виконавчі та судові функції монарха [4, с. 115]. Досліджуючи сусідів стародавніх слов'ян, історик приділяє увагу аланам, звертаючи увагу на рівноправність членів племені та їхній звичай використання військового досвіду в судовій справі («всі у них рівно благородні й суддями вибирають вони найбільш уславлених на війні») [4, с. 126]. Приділяє він увагу і державному устрою готів та гуннів [4, с. 148–157], а щодо пізнішого періоду – хозарів [4, с. 229–230].

М. Грушевський досліджував також правове регулювання перебування руських купців-мореплавців у Візантійській імперії [4, с. 285–287], коротко й узагальнено висвітлював правове регулювання внутрішньодержавної економіки («Київські правні пам'ятки з XII в. виказують дуже значний розвій кредиту і пильну опіку для нього зі сторони влади й права. Се мусить іти ще з попередніх століть») [4, с. 304] (детальніше останнє питання розглянуто в 3-му томі «Історії України-Руси», розділ 4).

Розглянувши шлюбні звичаї на Русі, дослідник не погоджується з думкою деяких попередників про наявність у русів «неунормованих супружних відносин» навіть «на початках історичного життя». Для аргументації своєї думки він наводить історичні, фольклорні та лінгвістичні свідчення [4, с. 339–350]. Основ-

ним джерелом відомостей про давні форми узаконення шлюбу історик вважає весільний обряд [4, с. 344]. Дослідник особливо підкреслює правову рівноправність жінки, зазначаючи: «Староруське право признавало жінку рівноцінною чоловіку, й за убивство жінки (без вини її) чоловік платив таку ж кару, як за кожного іншого» [4, с. 350].

Після розселення українсько-руських племен на своїй сучасній території відбувається становлення «руської держави, що служить головним змістом першого періоду історичного життя українського народу. Заходами київської династії й дружини сполучено в одне політичне тіло, хоч на недовгий час, усі частини нашого народу, і ся політична єдність відбилася на його культурі і суспільному житті...» [4, с. 19]. Як бачимо, М. Грушевський розглядає князівську дружину не тільки як військову одиницю, але й як політичну силу, важливий елемент державного апарату. Варто згадати і роль дружини у здійсненні економічної політики князівської верхівки, зокрема в оподаткуванні населення шляхом «полюддя». Наявність дружини та кількість дружинників належали до визначальних чинників автономії певної політичної одиниці того часу.

Політичною спадкоємницею Київської держави М. Грушевський вважає Галицько-Волинське князівство [4, с. 16]. Це питання на певному етапі стало принциповим для осмислення шляхів історії української держави. Прийняття князем Данилом Галицьким королівського титула символізувало визнання за ним на міжнародному рівні статусу, вищого за князівський (пор. відомі приклади титулування Володимира і Ярослава тюркським імператорським титулом *каган* і того ж Ярослава візантійським з походження титулом *цар* – відповідником титула правителя Візантійської імперії *кесар*). Титулатура руських князів підкреслювала їхню рівність (а отже, рівність держав на рівні міжнародного права) із правителями Західної Європи і Сходу.

Боротьба українського народу під проводом козацтва проти чужоземного панування дала можливість у першій половині XVII ст. «вирватися частині України з-під чужого права і жити знову державним, хоч і не суверенним життям протягом цілого століття» [4, с. 17]. Таким чином, Україна XVII ст. подала приклад відродження традицій Київської Русі не лише в культурній, а й у державно-правовій сфері. Отже, не тільки історія української козацької держави може бути досліджена в плані виявлення в ній демократичних державно-правових

традицій Київської Русі, але й, навпаки, державно-правова система Київської Русі може бути вивчена в аспекті зародження в ній майбутніх засад козацької держави (пор. ідею М. Максимовича про першопочатки зародження козацтва саме в період Київської Русі).

Таким чином, хоча Михайло Грушевський у

своїй концепції української історії ставив на перше місце народ, а не державу, все ж він не применшував історичної ролі держави в розвитку українства, а в межах держави – системи традиційного українського права на демократичних засадах.

Список використаної літератури

1. Смолій В. А. Видатний історик України / В. А. Смолій, П. С. Сохань // Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1 / Грушевський М. С. – К. : Наук. думка, 1991. – С. VIII–XXXIX.
2. Прицак О. Й. Історіософія Михайла Грушевського / О. Й. Прицак // Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1 / Грушевський М. С. – К. : Наук. думка, 1991. – С. XL–LXXIII.
3. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу Східного Слов'янства / М. С. Грушевський // Статті по славяноведенню. – 1904. – Вып. 1. – С. 293–304.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1 / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 648 с.

Надійшла до редколегії 28.10.2010

ШЕВЧУК В. А. АКАДЕМІК МИХАІЛ ГРУШЕВСКИЙ О ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ КИЕВСКОЙ РУСИ

Проанализирована исследовательская деятельность М. Грушевского как историка древнерусского государства и права, определено его место в истории обозначенной проблематики.

SHEVCHUK V. ACADEMICIAN MYKHAILO HRUSHEVSKIY ABOUT STATE SYSTEM OF KYIV RUS

The research activity of M. Hrushevskiy as a historian of Old Rus state and Law is analyzed, his place in the history of definite problems learning is determined.

УДК 343.241(3)

Є. С. ВЕЛИКА,

*викладач кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ВИДИ ПОКАРАНЬ У ПРАВІ ДЕРЖАВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

На основі аналізу джерел та пам'яток права, а також широкого кола наукової літератури визначено та класифіковано види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. Розглянуто специфічні та загальні риси покарань стародавніх держав.

Проблема покарання є однією з найбільш складних та багатограних у науці кримінального права. Важливість цієї проблеми визначається тим, що кримінальне право реалізує себе насамперед через загрозу і застосуванням покарання. Історія становлення та розвитку кримінального права свідчить, що на різних етапах людської цивілізації держава за допомогою покарання намагалася (й до цього часу намагається) захистити суспільство від злочинних посягань на соціальні цінності, які охороняються законом.

Сучасною наукою кримінального права, безсумнівно, має враховуватися як позитивний, так і негативний історико-правовий досвід минулого, менталітет і традиції певного етносу щодо видів покарань, їх можливих наслідків.

Особливістю стародавньої юстиції було до певної міри вільне ставлення до покарань. Хоча джерела права передбачали покарання за певні дії, судді не були жорстко зв'язані цими приписами. Безліч суворих покарань не зменшували кількість злочинів та не мали бажаного впливу на населення. Саме тому дослідження видів покарання у праві держав стародавнього світу є актуальним. Наукове розроблення проблем ґрунтується на досвіді давніх держав, має важливе як практичне, так і наукове значення.

Питанням, пов'язаним із застосуванням покарань, приділяється багато уваги в науці кримінального права. Проте покаранням та їх видам у стародавній час присвячено значно менше праць. До того ж у дослідженнях як вітчизняних так і зарубіжних дослідників певною